

Μηνύματα Παγκοσμιοποίησης στην ελληνική εκπαίδευση: Η περίπτωση της Οικουμενικότητας στα εγχειρίδια της Ορθόδοξης Χριστιανικής Αγωγής του Δημοτικού Σχολείου (1992-2002)

Γεράσιμος ΚΟΥΣΤΟΥΡΑΚΗΣ

Καθηγητής – Σύμβουλος ΣΕΠ

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Πάτρα, Ελλάδα

koustger@hol.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εργασία αυτή επιχειρείται η προσέγγιση, με τη χρήση της ποιοτικής και ποσοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, της «οικουμενικότητας», όπως αυτή αναδεικνύεται στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων της Ορθόδοξης Χριστιανικής Αγωγής του Δημοτικού Σχολείου. Τα κυριότερα συμπεράσματα της έρευνάς μας συνοψίζονται στα εξής:

- Η οικουμενικότητα αποτελεί σημαντικό παράγοντα στο περιεχόμενο των εξεταζόμενων εγχειριδίων.
- Μέσα από αυτήν επιχειρείται να δοθεί μια ρεαλιστική εικόνα της σημερινής πραγματικότητας, καθώς θίγονται σοβαρά, επίκαιρα και παγκόσμιας εμβέλειας κοινωνικά προβλήματα (λ.χ. φτώχεια, κοινωνική ανισότητα, ναρκωτικά, φυσικό περιβάλλον).
- Η οικουμενικότητα υπερβαίνει τα στενά «εθνικά όρια» χωρίς όμως και να τα καταργεί εμφανίζοντας έναν υπερτοπικό χαρακτήρα.
- Τα εγχειρίδια είναι απαλλαγμένα από στενές εθνικιστικού τύπου αξιολογήσεις και σημασιολογήσεις, ενώ διακρίνονται κι από την προσπάθεια προώθησης ειρηνιστικών και ανθρωπιστικών λύσεων στα υφιστάμενα προβλήματα.

ABSTRACT

In this research paper we try to approach, with the use of quantitative and qualitative Content Analysis, of the “Ecumenism” faces in the content of Primary School religious studies textbooks. The main outcomes of this research have as follows:

- Ecumenism is a significant factor in the content of the religious studies textbooks.
- Ecumenism representations it is given with a realistic approach of our world by focusing in serious, well timed and of globally interest social problems (e.g. poverty, social inequality, drugs, natural environment).
- Ecumenism overcome the “nation-state” boundaries without breaking them out by giving an international character.

- Religious studies textbooks haven't a nationalistic content and give in the problems peaceful and humanitarian character solutions.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο σημερινό κόσμο οι αγορές, η οικονομία, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κι επικοινωνίας, οι νόμοι, οι οργανώσεις – οργανισμοί, η εργασία και η επιστημονική έρευνα έχουν αποκτήσει έναν διεθνή ή πολυεθνικό χαρακτήρα. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει πολλούς ανθρώπους στο να είναι επιφυλακτικοί ή αρνητικοί ως προς τη νέα παγκόσμια τάξη πραγμάτων καθώς θεωρούν ή συναισθάνονται ότι αυτή οικοδομείται μέσα από την επικράτηση του ενός ή του άλλου λαού ή κουλτούρας ή τάξης. Οι διαδικασίες παγκοσμιοποίησης αναστατώνουν τα εύθραυστα κοινωνικοπολιτικά μορφώματα και επιδρούν καταλυτικά στις παραδοσιακές ταυτότητες των κοινωνικών υποκειμένων. Η παγκοσμιοποίηση δε συνεπάγεται απαραίτητα και την ομογενοποίηση. Αντίθετα, σε πολλές περιπτώσεις καλλιεργείται και ευνοείται η διαφοροποίηση μεταξύ των ανθρώπων (Stackhouse, 1994). Η παγκοσμιοποίηση διακρίνεται στις εξής μορφές ή διαστάσεις της: τεχνολογική, πολιτισμική, θρησκευτική, οικονομική, πολιτική χωρίς, ωστόσο, καμία από αυτές να μπορεί να θεωρηθεί ως καλή ή κακή. Και τούτο διότι στην ιστορική διαδρομή της ανθρωπότητας σε όλες εντοπίζονται τόσο θετικές όσο και αρνητικές πλευρές (Gerle, 2000). Ως ένας ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας στο σύγχρονο κόσμο αναδεικνύεται η θρησκεία που μπορεί να λειτουργήσει ενωτικά ή διασπαστικά προωθώντας ή διασαλεύοντας την ειρήνη σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο. Μάλιστα, έντονο είναι το επιστημονικό ενδιαφέρον σχετικά με τη διερεύνηση του τρόπου που η χριστιανική θρησκεία παρεμβαίνει στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων σε περιφερειακό ή/και παγκόσμιο επίπεδο (Poewe, 1994 – Witte & van der Vyver, 1996 - Rudolph & Piscatori, 1997 – Schreiter, 1997 – Remond, 1999).

Στα πλαίσια της μελέτης αυτής θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το ζήτημα της «οικουμενικότητας», όπως αυτή αναδεικνύεται από το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος της Ορθόδοξης Χριστιανικής Αγωγής (ΟΧΑ), που χρησιμοποιούνται σήμερα στα δημοτικά σχολεία της χώρας. Σημειωτέον, ότι τα εγχειρίδια αυτά αποτελούν προϊόν της τελευταίας και ριζικής, από άποψη διδακτικών στόχων, ύλης και περιεχομένου, εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του μαθήματος των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, που εκδηλώθηκε το έτος 1992. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το συγκεκριμένο μάθημα αλλάζει όνομα και το περιεχόμενό του αποκτά έναν σύνθετο ηθικό, κοινωνικό και παιδαγωγικό χαρακτήρα αντί του προϋπάρχοντος ιστορικοδιδασκτικού.

2. ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

Στα πλαίσια της ιστορικής συγκυρίας των αρχών της δεκαετίας του 1990, όπου και προωθήθηκε η μεταρρύθμιση του μαθήματος των Θρησκευτικών για το ελληνικό Δημοτικό Σχολείο (έξαρση εθνικιστικών κινημάτων στην Ευρώπη, πολιτικές ανακατατάξεις στην πρώην Σοβιετική Ένωση και τη Γιουγκοσλαβία, πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ των λαών των δύο συγκεκριμένων πολυεθνικών χωρών για τη

διευθέτηση των εθνικιστικών τους ζητημάτων, εντάσεις στα Βαλκάνια), εκδηλώθηκε μια σημαίνουσα κίνηση προσαρμογής στα δεδομένα του νέου διεθνούς περιβάλλοντος κι από την πλευρά της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Με πρωτοβουλία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως συναντήθηκαν στο Φανάρι την Κυριακή της Ορθοδοξίας (15η-3-1992) οι Προκαθήμενοι των Ορθόδοξων Εκκλησιών, συμπεριλαμβανομένων και όλων των επικεφαλής των «αυτοκέφαλων» Εκκλησιών των Βαλκανικών χωρών. Η συνάντηση αυτή εμφανίστηκε ως προσπάθεια για την προώθηση της μεταξύ τους κατανόησης και συνεννόησης προκειμένου να εργαστούν από κοινού για τη διάδοση του οικουμενικού μηνύματος της Ορθοδοξίας σε ολόκληρο τον κόσμο (Βαρναλίδης, 1992 – Πέτρου, 1992 – Βασιλειάδης, 1992). Ως πρώτο αποτέλεσμα της συνάντησης αυτής ήταν η αποστολή ενός μηνύματος ενότητας, ειρήνης και αγάπης για το σύνολο των επί της γης Ορθόδοξων Χριστιανών (Βλ. Μήνυμα των Προκαθημένων των Αγιωτάτων Ορθόδοξων Εκκλησιών, 1992). Επομένως, η οικουμενικότητα, για την οποία και προβαίνουμε στις ακόλουθες θεωρητικές διατυπώσεις – επισημάνσεις, φαίνεται ότι βρίσκεται στην επικαιρότητα απασχολώντας σοβαρά και τον ορθόδοξο χριστιανικό κόσμο:

- Η οικουμενικότητα διακρίνεται από τον κοινωνικό της χαρακτήρα, που φανερώνεται μέσα από την κίνηση για άπλωμα του Χριστιανισμού στον κόσμο ως εφαρμογή της εντολής του Χριστού «πορευθέντες» (τοπική διάσταση της Εκκλησίας). Η οικουμενικότητα συνδέεται άμεσα και στενά με την καθολικότητα, που αναφέρεται στη στερέωση της χριστιανικής Εκκλησίας (χρονική διάσταση της Εκκλησίας). Με την προβολή του καθολικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας και την απόπειρα εφαρμογής της στα πλαίσια των χριστιανικών κοινωνιών δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την προώθηση της ιδέας της παγκοσμιότητας, που ενέχει τις εγγενείς δυνατότητες για μια ουσιαστική και ριζική μεταβολή του υπάρχοντος κοινωνικού status quo στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων (Καρμίρης, 1957, 89-90 – Florovsky, 1973a – Μαντζαρίδης, 1985, 155-157).
- Η οικουμενικότητα έχει τις πηγές της στην πρώτη περίοδο της χριστιανικής Εκκλησίας, όπου οι Χριστιανοί διαμόρφωναν μια ιδιαίτερη συλλογική συνείδηση με αφετηρία την κοινή τους πίστη στο Χριστό. Γεγονός που τους ωθούσε στη διαμόρφωση ενός ανάλογου τρόπου ζωής και συμπεριφοράς, που συνεπαγόταν την κατάλυση των κοινωνικών, φυλετικών - εθνικών διακρίσεων (Μαντζαρίδης, 1985, 52-53). Η διοικητική οργάνωση των πρώτων χριστιανικών Εκκλησιών, που είναι γνωστή ως «αρχαίος τοπικισμός» προϋπέθετε την αίσθηση της οικουμενικής ενότητας και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφόρων επισκοπών. Κι αυτό, διότι εθεωρείτο ότι οι όλες αυτές αποτελούσαν μέρος της καθολικής χριστιανικής εκκλησιαστικής κοινότητας. Στη σύγχρονη εποχή και μετά την επικράτηση των ιδεωδών του εθνικισμού ο «αρχαίος τοπικισμός» αντικαταστάθηκε από το «αυτοκέφαλο» των Εκκλησιών των διαφόρων εθνοτήτων. Έτσι, το αυτοκέφαλο εμφανίστηκε ως το εκκλησιαστικό αντίστοιχο του έθνους καταλύοντας το οικουμενικό πνεύμα της Ορθοδοξίας. Και τούτο διότι στην ιδεολογία καθεμιάς «αυτοκέφαλης – εθνικής» Εκκλησίας υπεισέρχεται ο φυλετικός παράγοντας, που, ουσιαστικά, αποκλείει τους ετερόφυλους από το χριστεπώνυμο πλήρωμά της. Η παρατηρούμενη, σήμερα, διαιρετική πραγματικότητα της Ορθοδοξίας χαρακτηρίζεται ως αιρετικό φαινόμενο, που αντίκειται στους στόχους, τις επιδιώξεις και τη διδασκαλία της (Schmemmann, 1983 - Meyendorff, 1992).
- Η οικουμενικότητα της Ορθοδοξίας προωθεί την ισότητα μεταξύ των ανθρώπων της γης και επιχειρεί τη διάδοση των μηνυμάτων της μέσα από την Ίεραποστολή. Και τούτο χωρίς οι συγκεκριμένες ιεραποστολικές δραστηριότητες να έχουν αποικιοκρατικό και επεκτατικό χαρακτήρα. Ο Ιησούς ήταν ο πρώτος που προέτρεψε τους μαθητές του να εργαστούν με ζήλο προκειμένου να κάνουν κοινωνούς του λόγου του Ευαγγελίου του όλους

ανεξαιρέτως τους λαούς της γης. Πρόκειται για μια πορεία διάσπασης των συνόρων, που δημιουργεί όλες τις απαραίτητες προϋποθέσεις για μια ριζική μεταλλαγή στις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και των λαών (Schmemmann, 1970 – Βουλγαράκης, 1989).

- Με την οικουμενικότητα εισάγεται η προοπτική διάσπασης των συνόρων χωρίς την κατάργηση των ανθρώπινων ιδιαιτεροτήτων. Και τούτο διότι κομίζεται ένα «κοινό χριστιανικό ήθος», που είναι δυνατόν να αφομοιώνεται και να εκφράζεται με βάση τον ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τρόπο του κάθε λαού. Στην Ορθοδοξία επιχειρείται η ανάδειξη της ιδιαιτερότητας χωρίς την παγίδα της αποκλειστικότητας. Η οικουμενικότητα εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο στην Ορθοδοξία απ' ό,τι στον Ρωμαιοκαθολικισμό. Στην πρώτη περίπτωση γίνονται αποδεκτές και διατηρούνται οι τοπικές, πολιτισμικές και άλλες ιδιαιτερότητες των λαών, που γίνονται Ορθόδοξοι Χριστιανοί. Στη δεύτερη περίπτωση επιχειρείται η μεταβολή των πολιτισμικών τους συνηθειών. Ως παράδειγμα αναφέρεται ότι ο εκχριστιανισμός των Σλάβων δεν σήμανε τον εξελληνισμό αλλά τον εκσλαβισμό τους. Αντίθετα, ο εκχριστιανισμός των λαών της Αμερικής συνδυάστηκε συχνά με τον βίαιο εξευρωπαϊσμό τους (Μπέγζος, 1991 – Schreiter, 1997).

- Η οικουμενική προοπτική της Ορθοδοξίας διακρίνεται από τον κοινωνικό της προσανατολισμό και εστιάζεται σε πρακτικά ζητήματα της καθημερινότητας με τα οποία είναι υποχρεωμένη να ασχολείται η χριστιανική Εκκλησία, αναλαμβάνοντας δράση και προτείνοντας διεξόδους (φτώχεια, υποβάθμιση της ζωής των ανθρώπων, κοινωνική πρόνοια ως προσπάθεια συμπαράστασης και υποβοήθησης του «πλησίον», ενασχόληση με το φυσικό - οικολογικό περιβάλλον) (Οικονόμου, 1989 – Αγουρίδης, 1992). Η κριτική που, σήμερα, ασκείται στην Ορθόδοξη Εκκλησία αναφέρεται στην ανάγκη προσέγγισης του σύγχρονου ανθρώπου προτείνοντας όχι στείρες ηθικιστικές αλλά ουσιαστικές και αποτελεσματικές διεξόδους στα προβλήματά του (Γιανναράς, 1989 – Τσανανάς, 1992).

- Μέσα από το στόχο της οικουμενικότητας επιχειρείται η ένταξη όλων στο κοινό εκκλησιαστικό σώμα. Πρόκειται για ένα γεγονός, που αναμένεται ότι θα συμβάλλει στη βαθύτερη και ουσιαστικότερη γνωριμία μεταξύ των ανθρώπων, κάτι που συνεπάγεται και την εξάλειψη των μεταξύ τους εντάσεων (Ενδοκίμων, 1972 – Florovsky, 1981). Μέσα στο πλήρωμα της Εκκλησίας εμφανίζεται η κοινωνική διάσταση της «αγάπης» ως κινητήριας δύναμης, που οδηγεί τους ανθρώπους στη δημιουργία σχέσεων αδελφότητας και κοινωνίας. Πρόκειται για μια στάση ζωής, που ευνοεί τον διάλογο και προωθεί την οικουμενική ειρήνη (Γιανναράς, 1991).

- Το ελληνικό πνεύμα ήταν ανέκαθεν οικουμενικό και κοσμοπολίτικο. Από το συνδυασμό του Ελληνισμού με τη χριστιανική πίστη, κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, συνέβηκε το άπλωμα του Χριστιανισμού στην τότε γνωστή οικουμένη. Και τούτο διότι ο Χριστιανισμός από τη στιγμή της γένεσής του εξέφρασε μια οικουμενική συνείδηση, ενώ και στα πλαίσια του Ρωμαϊκού Κράτους υπήρξε η αποδοχή της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού. Σύμφωνα με τον G. Florovsky (1973β), ο «χριστιανικός ελληνισμός», που προκύπτει από τη σύνδεση του Ελληνισμού με το Χριστιανισμό εμφανίζεται ως μόνιμη κατηγορία της χριστιανικής ύπαρξης ανήκοντας, πλέον, καθ' ολοκληρία στην Εκκλησία, ενώ παύει να αποτελεί κτήμα του ελληνικού έθνους. Πιο συγκεκριμένα, με τον όρο «χριστιανικός ελληνισμός» υποδηλώνεται η πρόσληψη από την Εκκλησία εκείνων των κατηγοριών της ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης, που της ήταν απαραίτητες για να μπορέσει να εκφράσει τις αλήθειές της στο γλωσσάρι της εποχής της εμφάνισής της (Μπέγζος, 1989).

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η οικουμενικότητα υπερβαίνει τα στενά «εθνικά όρια» χωρίς όμως να τα καταργεί, και ταυτόχρονα αντιτίθεται στην εκδήλωση των

διαφόρων εθνικιστικών φαινομένων. Επίσης, εμφανίζει έναν υπερτοπικό χαρακτήρα χωρίς, ωστόσο, να καταργεί τον τόπο, που υπερβαίνεται και διασώζεται. Μέσα από την προώθηση της χριστιανικής οικουμενικότητας επιδιώκεται ώστε οι άνθρωποι όλων των φυλών και όλων των λαών της γης να εμφανίσουν μια ιδιαίτερη ευαισθησία και μια τάση αλληλοκατανόησης στις μεταξύ τους κοινωνικές σχέσεις. Γεγονός που θεωρείται ως απαραίτητη προϋπόθεση για την προώθηση της παγκόσμιας ειρήνης.

3. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Στην εργασία αυτή θα μας απασχολήσει η προσέγγιση των εξής ερευνητικών ερωτημάτων:

- Ποια είναι η σημασία, που δίνεται στο περιεχόμενο των εγχειριδίων ΟΧΑ του δημοτικού σχολείου σχετικά με το ζήτημα της οικουμενικότητας;
- Ποιες μορφές, κατευθύνσεις ή/και παραδείγματα οικουμενικότητας παρουσιάζονται και αναπτύσσονται στις σελίδες των εξεταζόμενων διδακτικών βιβλίων;
- Ποια είναι τα κοινωνικά μηνύματα που συνάπτονται με τη χριστιανική οικουμενικότητα και αναδεικνύονται από το περιεχόμενο των εγχειριδίων ΟΧΑ;
- Με ποιο τρόπο παρουσιάζονται τα στοιχεία του τόπου και των ανθρώπινων ιδιαιτεροτήτων;
- Ποια είναι τελικά η εικόνα που διαμορφώνεται στους μαθητές για τον «άλλο» και ποια στάση προτείνεται και καλλιεργείται προς αυτόν;

4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Οι πηγές της έρευνάς μας εντοπίζονται στο σύνολο των διδακτικών βιβλίων του μαθήματος της ΟΧΑ για το δημοτικό σχολείο. Πρόκειται, δηλαδή, για τα εξής εγχειρίδια:

ΥΠ.Ε.Π.Θ.: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (200110) Η Ζωή με το Χριστό Γ' Δημοτικού (Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β.) (ΟΧΑ3).

ΥΠ.Ε.Π.Θ.: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (20019) Ο Δρόμος του Χριστού Δ' Δημοτικού (Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β.) (ΟΧΑ4).

ΥΠ.Ε.Π.Θ.: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (20007) Με το Χριστό στον Αγώνα Ε' Δημοτικού (Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β.) (ΟΧΑ5).

ΥΠ.Ε.Π.Θ.: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (20006) Ο Χριστός είναι η Αλήθεια Στ' Δημοτικού (Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β.) (ΟΧΑ6).

Για την προσέγγιση του παραπάνω ερευνητικού υλικού χρησιμοποιήθηκε η ποσοτική και ποιοτική μέθοδος Ανάλυσης Περιεχομένου, καθώς θεωρούμε ότι οι δύο αυτές μορφές είναι συμπληρωματικές και αλληλένδετες μεταξύ τους (Berelson, 1952, 116 – Holsti, 1972, 598-600). Ως μονάδα ανάλυσης λάβαμε το «κείμενο», που αποτελεί αυτοδύναμη ενότητα με συγκεκριμένη στοχοθεσία και νοηματικό περιεχόμενο. Ως μονάδα καταγραφής, που ανευρίσκεται μέσα σε καθεμιά μονάδα ανάλυσης πήραμε το «θέμα». Δηλαδή το μικρότερο τμήμα του περιεχομένου, το οποίο και αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη κατηγορία

ανάλυσης. Ως μονάδα συμφραζομένων, που βοηθά στη διευκρίνιση του νοήματος εκάστου θέματος λάβαμε το «κείμενο».

Από τη μελέτη του περιεχομένου των πηγών της έρευνας και έχοντας υπόψη τις περί οικουμενικότητας θεωρητικές τοποθετήσεις, που προηγήθηκαν, προέκυψαν οι παρακάτω κατηγορίες ανάλυσης, για τη διαμόρφωση των οποίων έγινε προσπάθεια ώστε να εφαρμοστούν οι κανόνες της αντικειμενικότητας, της εξαντλητικότητας, της καταλληλότητας και του αμοιβαίου αποκλεισμού (Berelson, 1952, 147-168 – Βάμβουκας, 1988, 274-275):

1. Κίνηση προσέγγισης των ανθρώπων μέσα από την προσπάθεια διάδοσης του Χριστιανισμού:

1.α. Από τη δράση εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων.

1.β. Από τη δράση των λαϊκών.

1.γ. Ως εθελοντική κίνηση των ίδιων των ανθρώπων για να γνωρίσουν το Χριστιανισμό.

2. Κοινωνικές διαστάσεις της Οικουμενικότητας:

2.α. Κοινωνικά ζητήματα και προβλήματα της καθημερινότητας.

2.β. Ισότητα των ανθρώπων και των λαών.

2.γ. Συναδέλφωση – αλληλοβοήθεια.

2.δ. Ενεργητική παρέμβαση για αλλαγή – μεταβολή του υπάρχοντος κοινωνικού τοπίου.

3. Διατήρηση των ανθρώπινων ιδιαιτεροτήτων.

4. Εκκλησιαστική προοπτική της Οικουμενικότητας:

4.α. Ως κοινή αφετηριακή πορεία των ανθρώπων με εμπνευστή το Θεό.

4.β. Ως ενότητα των ανθρώπων στους κόλπους της Εκκλησίας.

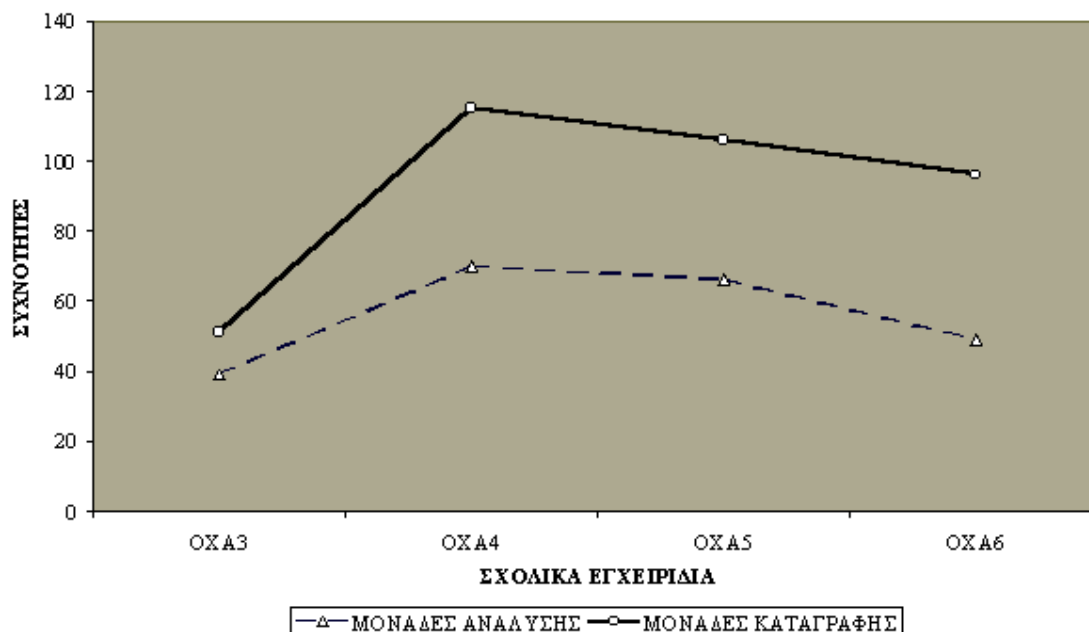
4.γ. Ως διάδοση του ευαγγελίου και αποδοχή του χριστιανικού μηνύματος από τους λαούς της γης.

5. Ελληνισμός και Χριστιανισμός.

Για την εξουδετέρωση της παράσιτης μεταβλητής, την οποία εισάγουν οι ιδιομορφίες του κάθε κειμένου, υπολογίζουμε μία μόνον φορά την ύπαρξη της ίδιας κατηγορίας ανάλυσης μέσα στην ίδια μονάδα ανάλυσης (Σακαλάκη, 1984, 69). Η στατιστική επεξεργασία των ποσοτικών στοιχείων της έρευνας έγινε με το SPSS και για όλους τους στατιστικούς ελέγχους χρησιμοποιήθηκε το επίπεδο σημαντικότητας $\alpha=0,05$ (Παρασκευόπουλος, 1984).

5. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ – ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Στο Γράφημα 1 δίνεται η κατανομή των μονάδων ανάλυσης και των μονάδων καταγραφής, δηλαδή των κειμένων και των θεμάτων αντίστοιχα, που προωθούν την οικουμενικότητα στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων της ΟΧΑ.

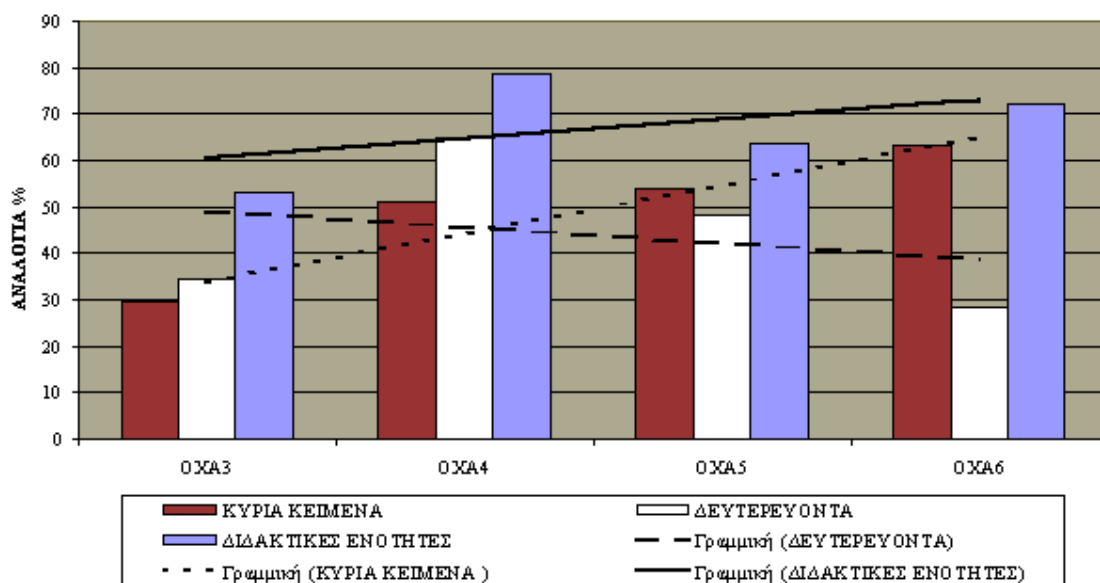

Γράφημα 1: Μονάδες ανάλυσης (κείμενα) και μονάδες καταγραφής (θέματα) στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων ΟΧΑ.

Από τη μελέτη των στοιχείων του Γραφήματος 1 προκύπτει ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των εξεταζόμενων διδακτικών βιβλίων ως προς τον αριθμό των σχετικών κειμένων τους. Αντίθετα, στατιστικά σημαντική είναι η διαφορά που σημειώνεται στην περίπτωση των θεματικών αναφορών για την οικουμενικότητα, που εντοπίζονται στις σελίδες των συγκεκριμένων εγχειριδίων ($\chi^2=15,39$, $df=3$, $p=0,001$). Μάλιστα, η οικουμενικότητα αναδεικνύεται κυρίως μέσα από το περιεχόμενο των εγχειριδίων των Δ' και Ε' τάξεων και κατά δεύτερο λόγο από τις σελίδες του ΟΧΑ6, ενώ αξιόλογη αλλά πολύ μικρότερη από πλευράς συχνοτήτων είναι η συμβολή του ΟΧΑ3 στην προώθηση του φαινομένου, που εξετάζουμε.

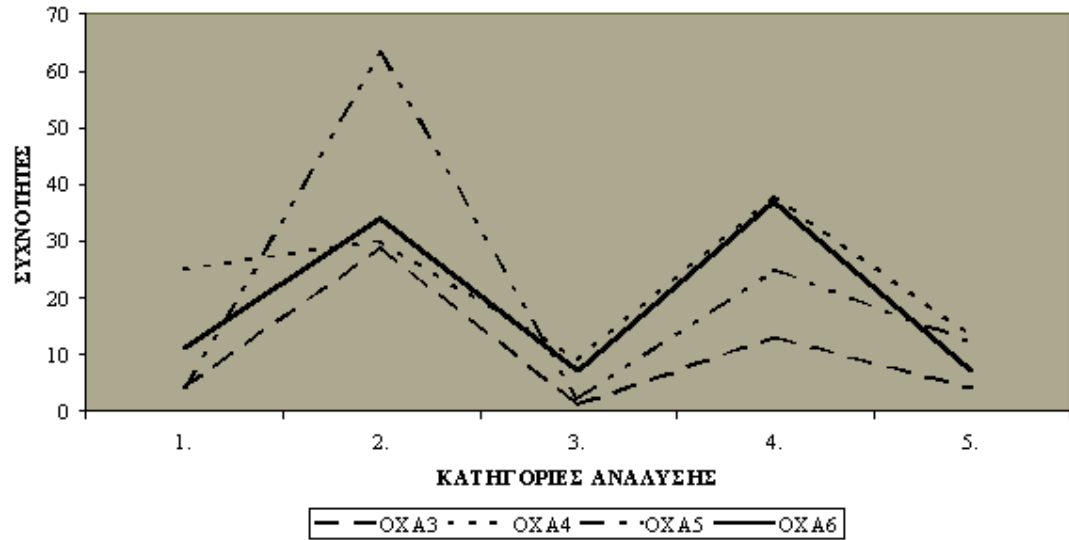
Στο Γράφημα 2 παρουσιάζεται η ποσοστιαία κατανομή και οι γραμμικές τάσεις των διδακτικών ενοτήτων και των κειμένων, κατά είδος, που αναφέρονται στην οικουμενικότητα, επί του συνόλου των σχετικών μορφωμάτων. Από τη μελέτη των στοιχείων του Γραφήματος αυτού προκύπτουν ότι: α) η οικουμενικότητα καλύπτει ένα σημαντικό μέρος του περιεχομένου των εγχειριδίων, που εξετάζουμε, β) στο ΟΧΑ3 εγχειρίδιο εμφανίζεται στις μισές περίπου διδακτικές ενότητες εισάγοντας σταδιακά τους μαθητές στα οικουμενικά μηνύματα του Χριστιανισμού, τα οποία καλλιεργούνται και αναπτύσσονται περισσότερο στα διδακτικά βιβλία των επόμενων τάξεων, γ) η ίδια αυξητική εικόνα – τάση προώθησης του φαινομένου της οικουμενικότητας επισημαίνεται και στην περίπτωση των κυρίων κειμένων των συγκεκριμένων διδακτικών βιβλίων, δ) στην περίπτωση των ΟΧΑ3 και ΟΧΑ4 εγχειριδίων η οικουμενικότητα προωθείται

περισσότερο από το περιεχόμενο των δευτερευόντων κειμένων. Η εικόνα αυτή αντιστρέφεται στην περίπτωση των ΟΧΑ5 και ΟΧΑ6 διδακτικών βιβλίων και ιδιαίτερα στο τελευταίο όπου ο ρόλος των κυρίων κειμένων εμφανίζεται ως πολύ καθοριστικός για την ανάδειξή της, και ε) προβαίνοντας στη συνολική εκτίμηση των συγκεκριμένων ευρημάτων σημειώνουμε ότι αυξητική είναι η τάση προώθησης της οικουμενικότητας στην περίπτωση των διδακτικών ενοτήτων και των κυρίων κειμένων καθώς βαίνουμε προς τα εγχειρίδια των μεγαλύτερων τάξεων του δημοτικού σχολείου, ενώ το αντίθετο συμβαίνει στην περίπτωση των δευτερευόντων κειμένων.

Γράφημα 2: Αναλογία (%) των διδακτικών ενοτήτων και των κειμένων, κατά είδος, που προωθούν την οικουμενικότητα επί του συνόλου των σχετικών μορφωμάτων στο περιεχόμενο των εγχειριδίων ΟΧΑ.

Στο Γράφημα 3 δίνεται η κατανομή των ευρημάτων μας αναφορικά με τις διάφορες κατηγορίες ανάλυσης στα διδακτικά βιβλία της ΟΧΑ, που εξετάζουμε.

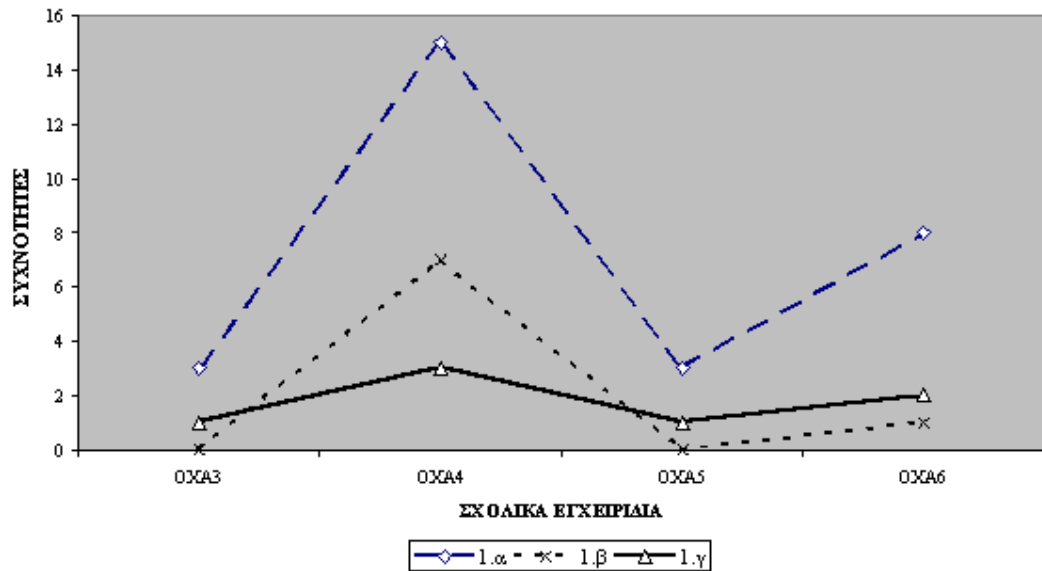

Γράφημα 3: Κατηγορίες ανάλυσης στο περιεχόμενο των εγχειριδίων OXA.

Από τη μελέτη των στοιχείων του Γραφήματος 3 προκύπτει ότι τα εγχειρίδια της OXA διαφέρουν σε βαθμό στατιστικά σημαντικό μεταξύ τους όσον αφορά την προώθηση των περιπτώσεων της οικουμενικότητας στις σελίδες τους ($\chi^2=45,23$, $df=12$, $p=0,0005$). Και τούτο διότι σε καθένα από αυτά ακολουθούνται διαφορετικές προτεραιότητες. Πιο συγκεκριμένα, στις σελίδες των OXA3 και OXA5 αναδεικνύεται κατά πρώτο λόγο η κατηγορία «2. Κοινωνικές διαστάσεις της οικουμενικότητας» και ακολουθεί η παρουσίαση της κατηγορίας «4. Εκκλησιαστική προοπτική της οικουμενικότητας». Αντίστροφη φορά από την άποψη των προτεραιοτήτων του περιεχομένου τους ακολουθείται στην περίπτωση των OXA6 και OXA4 εγχειριδίων. Έτσι, σε αυτά περισσότερες είναι οι αναφορές για την κατηγορία «4.» ενώ έπονται εκείνες, που εστιάζονται στην κατηγορία «2.». Επίσης, σημαντική είναι και η παρουσίαση της κατηγορίας «1. Κίνηση προσέγγισης των ανθρώπων μέσα από την προσπάθεια διάδοσης του Χριστιανισμού» στις σελίδες του OXA4 εγχειριδίου. Συνεπώς, από τα προηγούμενα προκύπτει ο διττός προσανατολισμός του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων OXA σχετικά με τα ζητήματα της οικουμενικότητας, που έχουν να κάνουν με την εκκλησιολογική κατεύθυνση και την κοινωνική διάσταση των κειμένων τους.

Στο Γράφημα 4 παρουσιάζεται η κατανομή των περιπτώσεων της κατηγορίας «1. Κίνηση προσέγγισης των ανθρώπων μέσα από την προσπάθεια διάδοσης του Χριστιανισμού» στο περιεχόμενο των εξεταζόμενων βιβλίων OXA. Από τη μελέτη των στοιχείων του Γραφήματος 4 προκύπτει ότι τα συγκεκριμένα εγχειρίδια διαφέρουν σε βαθμό στατιστικά σημαντικό όσον αφορά το συνολικό αριθμό συχνοτήτων της κατηγορίας αυτής στις σελίδες τους ($\chi^2=11,98$, $df=3$, $p=0,007$). Και τούτο διότι προωθείται κυρίως μέσα από το περιεχόμενο των OXA4 και OXA6 εγχειριδίων. Επιπλέον, από τις περιπτώσεις της εξεταζόμενης κατηγορίας ξεχωρίζει ποσοτικά η εμφάνιση της «1.α. Κίνηση προσέγγισης των ανθρώπων από τη δράση εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων» και ακολουθεί η παρουσίαση με μικρότερο αριθμό συχνοτήτων της υποκατηγορίας «1.γ. Εθελοντική κίνηση των ίδιων των ανθρώπων για να γνωρίσουν το Χριστιανισμό». Τέλος, η περίπτωση της «1.β. Κίνηση προσέγγισης των ανθρώπων από τη δράση των λαϊκών» προωθείται κυρίως

από το ΟΧΑ4 και απουσιάζει από τις σελίδες των ΟΧΑ3 και ΟΧΑ5 εγχειριδίων.

Γράφημα 4: Η κατηγορία ανάλυσης «1. Κίνηση προσέγγισης των ανθρώπων» στο περιεχόμενο των εγχειριδίων της ΟΧΑ.

Από την ποιοτική ανάλυση των ερευνητικών μας δεδομένων, που εστιάζονται στις περιπτώσεις της κατηγορίας ανάλυσης «1. Κίνηση προσέγγισης των ανθρώπων μέσα από την προσπάθεια διάδοσης του Χριστιανισμού» προκύπτουν τα εξής:

Δράση εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων:

Ο Χριστός εμφανίζεται ως ο εμπνευστής της πορείας για τη διάσπαση των συνόρων, ώστε να επιτευχθεί η διάδοση του Ευαγγελίου σε όλους τους λαούς της Γης:

«Ο Χριστός, μετά την Ανάστασή του, στέλνει τους μαθητές του σε όλα τα έθνη να κηρύξουν» (ΟΧΑ4, σελ. 136)

«Πηγαίνατε να κάνετε όλους τους ανθρώπους μαθητές μου». (ΟΧΑ.3, σελ. 150)

Η έναρξη της πορείας για τη διάδοση του λόγου του Χριστού στον κόσμο σημειώνεται κατά την ημέρα της Πεντηκοστής και έχει ως εργάτες τους μαθητές του. Στις σελίδες των σχολικών εγχειριδίων ΟΧΑ παρουσιάζεται η δράση ιδιαίτερα των αποστόλων Ανδρέα, Πέτρου, Θωμά, Φιλίππου, Παύλου και Βαρνάβα (ΟΧΑ.3, σελ. 159 - ΟΧΑ.4, σελ. 76, 78, 81).

Σήμερα, η συνέχιση του έργου των αποστόλων γίνεται από την Χριστιανική Εκκλησία. Στο σημείο αυτό προβάλλεται η δράση των Πατριαρχείων Κωνσταντινούπολης και Αλεξάνδρειας, όπως και της Ρωσικής Εκκλησίας (ΟΧΑ.4: 36.Δ1, 142 - 39.Δ1, 153 - 37.Δ1, 146). Το ιεραποστολικό έργο των ορθοδόξων κληρικών εμφανίζεται να προωθείται με την επίδειξη αυταπάρνησης, με την οποία και ξεπερνιούνται όλες οι αντιξοότητες προκειμένου να μεταφερθεί το μήνυμα του Ευαγγελίου στην άκρη του κόσμου:

«Πήραμε ό,τι θα μας ήταν απαραίτητο για το ταξίδι στην Αλάσκα, μήκαμε σ' ένα

πλοιάριο και αρχίσαμε να ανεβαίνουμε τον ποταμό Λένα. Μέρες, βδομάδες, ίσως πέρασε και μήνας που πλέαμε στο ποτάμι ανεβαίνοντας κατά τις πηγές του. Όταν βγήκαμε στη στεριά, φορτώσαμε σε άλογα τις αποσκευές μας και ξεκινήσαμε. Έξι μήνες ταξιδεύαμε, άλλοτε καβάλα και άλλοτε περπατώντας, για να φθάσουμε τελικά στην Αλάσκα» (ΟΧΑ.4, σελ. 150-151)

Στα εγχειρίδια της ΟΧΑ προβάλλεται και εξαιρείται η προσπάθεια όλων των ορθόδοξων κληρικών, ανεξάρτητα από την εθνική ή φυλετική τους ταυτότητα, σχετικά με την επιτέλεση του ιεραποστολικού τους έργου. Έτσι, εκτός από τη δράση των Ελλήνων ιεραποστόλων ως πολύ σημαντικό εμφανίζεται και το έργο των Ρώσων κληρικών (ΟΧΑ.4, σελ. 144-146), του Ινδονήσιου πατέρα Δανιήλ (ΟΧΑ.4, σελ. 147) και του Ιάπωνα ιερέα Ιωάννη Τακαχάσι (ΟΧΑ.4, σελ. 145).

Δράση των λαϊκών:

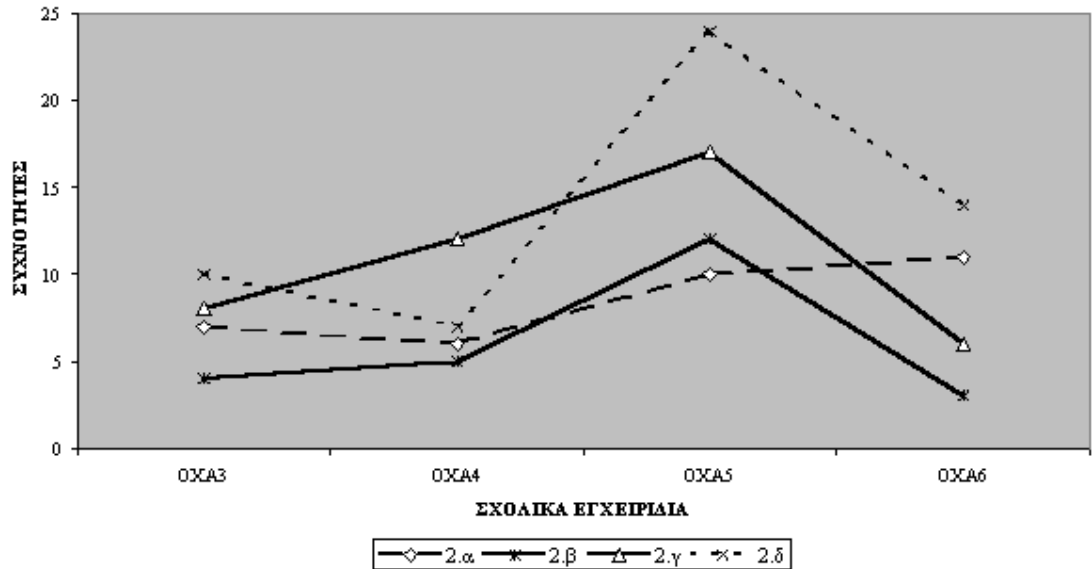
Πολύ σημαντική θεωρείται και η συμβολή των λαϊκών προκειμένου στο έργο της διάδοσης του μηνύματος του Χριστιανισμού στον κόσμο. Πρόκειται για εμπόρους, ναυτικούς και μετανάστες ανεξάρτητα από την εθνική τους ταυτότητα, όπου το κοινό χαρακτηριστικό τους γνώρισμα είναι ότι πρόκειται για Ορθόδοξους Χριστιανούς:

«Στην Αμερική, οι ορθόδοξοι χριστιανοί είναι πάρα πολλοί. Κι αυτό, γιατί οι Έλληνες, οι Σέρβοι, οι Ρώσοι και άλλοι μετανάστες από ορθόδοξες χώρες ήρθαν φέρνοντας μαζί τους το φως της πίστης τους. Αυτό το φως, όχι μόνο το κράτησαν άσβηστο στις νέες πατρίδες τους, αλλά το μετέδωσαν και σε άλλους» (ΟΧΑ.4, σελ. 148).

Επιθυμία των ίδιων των ανθρώπων να γνωρίσουν το Χριστιανισμό:

Η διάδοση του Χριστιανισμού στον κόσμο επιτυγχάνεται και μέσα από την προσωπική αναζήτηση των ίδιων των ανθρώπων, που πορεύονται για να συναντήσουν την Ορθοδοξία και να γνωρίσουν τα μηνύματά της. Πρόκειται για ένα γεγονός, που όταν τελεσφορήσει οδηγεί συνήθως και στην ένταξή τους στο πλήρωμα της Ορθόδοξου Εκκλησίας:

«Ο Βλαδίμηρος (sc. ένας Ινδιάνος του Καναδά)... πήγε στη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία...εκεί σιγά σιγά γνώρισε την ορθόδοξη πίστη και βαπτίστηκε» (ΟΧΑ.4, σελ. 150).

Γράφημα 5: Η κατηγορία ανάλυσης «2. Κοινωνικές διαστάσεις της οικουμενικότητας» στο περιεχόμενο των εγχειριδίων της OXA.

Στο Γράφημα 5 δίνεται η κατανομή των περιπτώσεων της κατηγορίας «2. Κοινωνικές διαστάσεις της οικουμενικότητας» στο περιεχόμενων των εγχειριδίων της OXA. Από την ανάλυση των δεδομένων του Γραφήματος αυτού προκύπτει ότι τα εξεταζόμενα διδακτικά βιβλία διαφέρουν σε βαθμό στατιστικά σημαντικό μεταξύ τους όσον αφορά το συνολικό αριθμό συχνοτήτων της κατηγορίας «2.» στις σελίδες τους ($\chi^2=9,54$, $df=3$, $p=0,02$), που προωθείται κατά κύριο λόγο στο περιεχόμενου του OXA5 εγχειριδίου. Σχετικά με τις περιπτώσεις της συγκεκριμένης κατηγορίας ανάλυσης παρατηρούμε ότι αναφορά στα «Κοινωνικά ζητήματα και προβλήματα της καθημερινότητας» (υποκατηγορία 2.α) γίνεται κυρίως στο περιεχόμενο των OXA6 και OXA5 εγχειριδίων. Η υποκατηγορία «2.β. Ισότητα των ανθρώπων και των λαών» παρουσιάζεται κυρίως στο περιεχόμενο του OXA5 εγχειριδίου, ενώ η υποκατηγορία «2.γ. Συναδέλφωση – αλληλοβοήθεια» προωθείται κυρίως από τα OXA5 και OXA4 διδακτικά βιβλία. Τέλος, η περίπτωση «2.δ. Ενεργητική παρέμβαση για αλλαγή – μεταβολή του υπάρχοντος κοινωνικού τοπίου» κατά σειρά ποσοτικής παρουσίας εμφανίζεται κυρίως στις σελίδες των OXA5, OXA6 και OXA3 εγχειριδίων.

Η ποιοτική ανάλυση των θεμάτων, που αναφέρονται στην κατηγορία «2. Κοινωνικές διαστάσεις της οικουμενικότητας» φανέρωσε τα εξής:

Κοινωνικά ζητήματα και προβλήματα της καθημερινότητας:

Στο περιεχόμενο των εγχειριδίων της OXA επιχειρείται η ευαισθητοποίηση των παιδιών για τα παγκόσμιες εμβέλειες κοινωνικά προβλήματα και στηλιτεύεται η αποφυγή της αντιμετώπισής τους από τους ενήλικους. Ως ενοποιητικό στοιχείο των ανθρώπων όλης της γης προβάλλεται το γεγονός ότι αυτοί χαρακτηρίζονται από τις ίδιες ανάγκες:

«Έχουμε (sc. οι άνθρωποι) μεγάλες διαφορές. Έχουμε όμως και μεγάλες ομοιότητες. Κι αυτές είναι πολύ περισσότερες και σπουδαιότερες από τις διαφορές που λες» (ΟΧΑ3, σελ. 39).

Πιο συγκεκριμένα παρουσιάζονται τα προβλήματα της πείνας, της προσφυγιάς, της φτώχειας, των αστέγων, της έλλειψης κοινωνικής πρόνοιας και μορφωτικών ευκαιριών για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της γης.

«Μερικά από τ' αδελφάκια μου αυτά δεν έχουν φαΐ να φάνε, ούτε νερό να πιουν. Μερικά δεν έχουν ούτε σπίτι, είναι πρόσφυγες. Άλλα δεν πάνε σχολείο και μένουν αγράμματα» (ΟΧΑ3, σελ. 40).

Ακόμη, προσεγγίζονται συγκεκριμένες παθολογικές κοινωνικές καταστάσεις και συμπεριφορές όπως τα ναρκωτικά, ο φυλετισμός, η φιλαργυρία, η πλεονεξία, το ψέμα, η ψευδορκία, η κακολογία, η αδικία, η απάτη, η καταπίεση, η διχόνοια και η βία:

«Α! το βλέπετε, ο πλούτος δεν επιτρέπει στους ανθρώπους να μείνουν άνθρωποι. Όταν η φιλαργυρία κυριέψει την καρδιά τους, τους μετατρέπει σε άγρια θηρία» (ΟΧΑ4, σελ. 172)

«Μερικοί κάνουν θεό τους το χρήμα, τη φήμη, την εξουσία, τη βία. Άλλοι δεν τολμούν να έχουν δική τους γνώμη και ακολουθούν τυφλά ό,τι κάνουν οι πολλοί. Και το χειρότερο: κάποιιοι παρασύρονται από ανθρώπους που έχουν συμφέρον να τους παραπλανούν, και παραδίνονται αιχμάλωτοι στο φοβερότερο τύραννο της εποχής μας, τα ναρκωτικά» (ΟΧΑ6, σελ. 12)

Επιπλέον στηλιτεύεται ο καταναλωτισμός, που συνοδεύεται συχνά και από την καταστροφή του περιβάλλοντος με ολέθριες επιπτώσεις για την ανθρωπότητα:

«...Όλοι στο νησί συνειδητοποίησαν ότι κανένας δεν επιτρέπεται να καταστρέφει το περιβάλλον. Η γη είναι περιουσία όλων μας» (ΟΧΑ5, σελ. 160).

Σε αντίθεση με τα προηγούμενα προβάλλονται και κάποιες υγιείς μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς όπως είναι η δωρεά οργάνων σώματος (ΟΧΑ3: 36.Κ, σελ. 118 και 122-123).

Ισότητα των ανθρώπων και των λαών:

Στα εγχειρίδια της ΟΧΑ απορρίπτονται οι εθνικές, φυλετικές ή θρησκευτικές διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων (ΟΧΑ4, σελ. 86 - ΟΧΑ5, σελ. 150, 172-173 – ΟΧΑ6, σελ. 146). Μάλιστα, το γεγονός της ισότητας μεταξύ των ανθρώπων και των λαών έρχεται ως εφαρμογή των εντολών και της διδασκαλίας του Ιησού, που θεωρεί ότι όλοι είναι παιδιά του Θεού (ΟΧΑ5, σελ. 12 – ΟΧΑ6, σελ. 28). Για την Ορθοδοξία η φυλετική καταγωγή και η γλωσσική διαφορετικότητα δεν αποτελούν διαιρετικούς παράγοντες αλλά εντάσσονται στα δικά της πλαίσια και χρησιμοποιούνται κατάλληλα, διότι η Εκκλησία προσαρμόζεται στις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες του κόσμου που την αποτελεί (ΟΧΑ4, σελ. 155-156 - ΟΧΑ.5, σελ. 116-117 και 170-171). Η φυλετική συνένωση των ανθρώπων φανερώνεται και μέσα από το πρόσωπο της Παναγιάς:

«Καλή μου Μητέρα Παναγιά,/ .../ Μάλλον έχεις όλα τα χρώματα:/Είσαι κίτρινη με

τους κίτρινους,/με τους κόκκινους κόκκινη./ είσαι λευκή με τους λευκούς/και με τους μαύρους μαύρη./ Είσαι μια Μάνα με τόσα παιδιά,/ τόσο διαφορετικά/ κι όμως ενωμένα κοντά σου» (ΟΧΑ4, σελ. 158).

Η Ορθοδοξία αντιμετωπίζει με πνεύμα ισότητας και τους μετανάστες (ΟΧΑ4, σελ. 148), ενώ εμφανίζεται να μεριμνά και για όλους όσους έχουν ανάγκη ανεξαρτήτως θρησκευματος:

«Η μέριμνα της τοπικής Εκκλησίας (sc. της Αλβανίας) είναι να ανακουφίζει όλους, χριστιανούς, μουσουλμάνους, άθεους». (ΟΧΑ5, σελ. 67).

Συναδέλφωση – αλληλοβοήθεια των ανθρώπων:

Ο Χριστός έδωσε στους ανθρώπους την εντολή της αγάπης και με το παράδειγμά του τους έδειξε το δρόμο της συμφιλίωσης:

«Σας δίνω μια καινούρια εντολή, είχε πει ο Χριστός στους μαθητές του: Να αγαπάτε ο ένας τον άλλο, όπως σας αγάπησα κι εγώ.. Το ίδιο και ο απόστολος Παύλος μιλάει για την ενότητα των χριστιανών μέσα από την αγάπη της Εκκλησίας: Δεν είστε ξένοι και μετανάστες αλλά συμπολίτες των αγίων και φίλοι του Θεού» (ΟΧΑ4, σελ. 156).

Η εφαρμογή της εντολής της αγάπης στον κόσμο δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την αλλαγή του προς το καλύτερο. Κι αυτό διότι οι άνθρωποι που την ακολουθούν και την εφαρμόζουν είναι, συνήθως, πράοι, καλοσυνάτοι και έχουν διάθεση προσφοράς στον άλλον. Ακόμη διαθέτουν και την αίσθηση της «συγγνώμης», δηλαδή έχουν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, που τους επιτρέπουν να οικοδομούν αρμονικές σχέσεις με τους συνανθρώπους (ΟΧΑ5, σελ. 16-17 – ΟΧΑ6, σελ. 73). Έτσι, λοιπόν, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την ειρηνική συνύπαρξη και συναδέλφωση των ανθρώπων, διότι μέσα από τη συμφιλίωσή τους επιτυγχάνεται και η υπέρβαση των μεταξύ τους διαφορών (ΟΧΑ3, σελ. 117 - ΟΧΑ5, σελ. 170-171). Μάλιστα, το γεγονός αυτό συμβάλλει και στην ενδυνάμωσή τους, από ψυχολογική και κοινωνική άποψη, που ανακουφισμένοι αντεπεξέρχονται στις δυσκολίες της ζωής κι επιτυγχάνουν την ηθική και πνευματική τους τελείωση (ΟΧΑ3, σελ. 129 - ΟΧΑ4, σελ. 12 – ΟΧΑ6, σελ. 73). Ακόμη, με την εφαρμογή της εντολής της «αγάπης» σε παγκόσμιο επίπεδο προωθείται η γόνιμη επικοινωνία μεταξύ των λαών και επιτυγχάνεται η ειρηνική τους συνύπαρξη (ΟΧΑ5, σελ. 157 και 175).

Ενεργητική παρέμβαση για αλλαγή – μεταβολή του υπάρχοντος κοινωνικού τοπίου:

Ο Χριστιανισμός επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τόσο τις συνήθειες και τη συμπεριφορά των ανθρώπων, όσο και τους κοινωνικούς θεσμούς όπως τη νομοθεσία και τη δικαιοσύνη (ΟΧΑ5, σελ. 91 – ΟΧΑ5, σελ. 150). Ωστόσο, για την καλύτερευση της ανθρώπινης κοινωνίας απαιτείται η δραστική παρέμβαση των ίδιων των ανθρώπων που την αποτελούν (ΟΧΑ5, σελ. 14). Κι αυτό μέσα από την αναγνώριση των λαθών τους (ΟΧΑ6, σελ. 120) και τη διάθεση προσφοράς στον κάθε «άλλον», που μπορεί, ακόμη, να πάρει και τη μορφή της προσωπικής στέρησης προκειμένου να υπάρξει συμπαραστάση με ενεργητικό τρόπο σ' όλους εκείνους που έχουν ανάγκη (ΟΧΑ3, σελ. 118 - ΟΧΑ4, σελ. 126). Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των Μ. Βασιλείου, Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα, Γέροντα Αγάθωνα και Παπουλάκου, που με τη δράση τους προσπάθησαν να βοηθήσουν, να συμβουλέψουν και να συμπαρασταθούν στους συνανθρώπους τους (ΟΧΑ3, σελ. 106,

107 - OXA5, σελ. 106 και 188-189 – OXA6, 73, 198 και 200).

Η διάθεση προσφοράς συνοδεύεται συχνά κι από πράξεις αυτοθυσίας. Τέτοια είναι η περίπτωση του πιλότου του Τσέρνομπιλ, που ενσυνείδητα θυσίασε τη ζωή του δουλεύοντας για το σφράγισμα του πυρηνικού αντιδραστήρα προκειμένου να περιοριστεί η καταστροφή από τη ραδιενέργεια και να σωθούν οι ζωές των συμπατριωτών του (OXA5, σελ. 161).

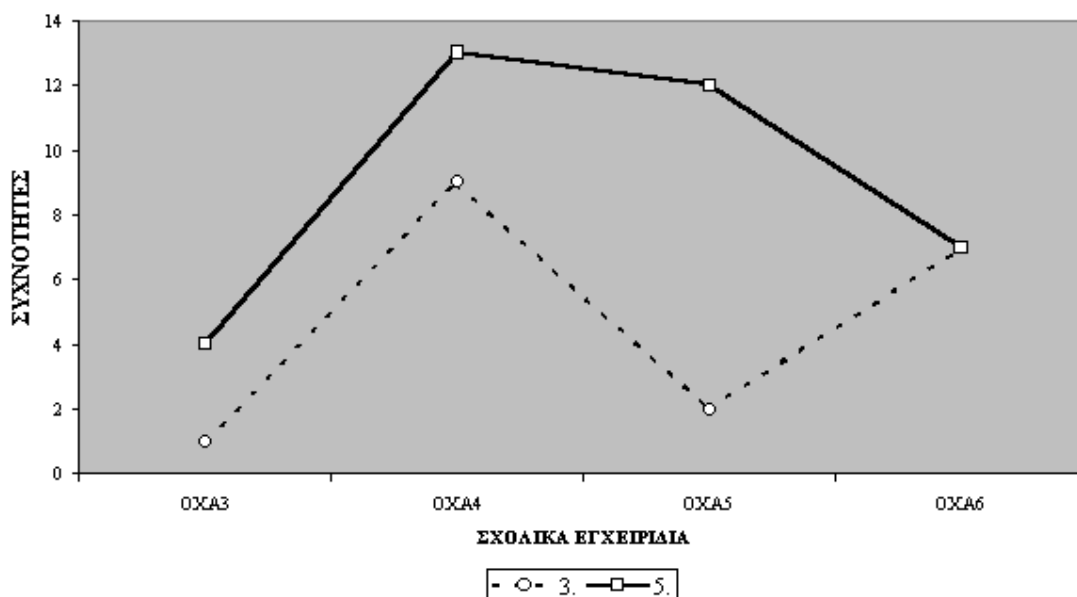
Για την υπέρβαση των δυσκολιών και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι σε παγκόσμια κλίμακα απαιτείται έντονος και σκληρός αγώνας (OXA3, σελ. 40 - OXA5, σελ. 30-31). Και καθώς δεν φαίνεται να γίνεται προς την κατεύθυνση αυτή καμία αποφασιστικής σημασίας παρέμβαση από τους ενήλικους προβάλλεται η ανάγκη για την ουσιαστική κινητοποίηση των ίδιων των παιδιών:

«- Άραγε εμείς οι μικροί, μπορούμε να κάνουμε τον κόσμο καλύτερο; ρώτησε εκείνο το βράδυ ο Στάθης τον Ηλία» (OXA4, σελ. 22).

Στο Γράφημα 6 γίνεται η παρουσίαση της κατηγορίας «3. Διατήρηση των ιδιαιτεροτήτων μεταξύ των ανθρώπων» στο περιεχόμενο των εγχειριδίων της OXA. Από τη μελέτη των στοιχείων του Γραφήματος 6 προκύπτει ότι η συγκεκριμένη κατηγορία εμφανίζεται με μικρό αριθμό συχνοτήτων και αναπτύσσεται κυρίως στις σελίδες των OXA4 και OXA6 εγχειριδίων.

Από την ποιοτική ανάλυση των θεμάτων της κατηγορίας «3.» προκύπτει ότι στους κόλπους της Ορθοδοξίας συμβαίνει η αποδοχή της διαφορετικότητας μεταξύ των ανθρώπων. Πρόκειται για διαφορετικότητα φυλετική, ιδιοσυγκρασίας και τοπικών συνθηκών (OXA4, σελ. 138 και 155-156). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η θρησκευτική λατρεία, η διδασκαλία και η ανάγνωση του μηνύματος του Ευαγγελίου προσαρμόζονται κάθε φορά στο γλωσσικό ιδίωμα των πιστών:

«Μπορεί στον κόσμο να μιλιούνται πολλές γλώσσες, το κήρυγμα όμως των Αποστόλων είναι ένα και μοναδικό. Και οι Εκκλησίες της Γερμανίας, της Ισπανίας, της χώρας των Κελτών, της Ανατολής, της Αιγύπτου, της Λιβύης αν και μιλούν διαφορετικές γλώσσες, έχουν την ίδια πίστη και διδασκαλία» (OXA6, σελ. 188).

Γράφημα 6: Οι κατηγορίες ανάλυσης «3. Διατήρηση των ανθρώπινων ιδιαιτεροτήτων» και «5. Ελληνισμός και Χριστιανισμός».

Έπειτα, με τη θετική προβολή της ποικιλίας και της ανομοιομορφίας, που υπάρχει μεταξύ των ανθρώπων της γης, επιδιώκεται η χωρίς προκαταλήψεις αποδοχή της συγκεκριμένης διαφορετικότητας από τους μαθητές του δημοτικού σχολείου. Σ' ένα δεύτερο στάδιο και καθώς τα μηνύματα του Χριστιανισμού γίνονται γνωστά και κατανοηθούν από τους ανθρώπους αναμένεται ότι θα συμβεί η προώθηση της κατανόησης, της ειρηνικής συνύπαρξης και της επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο (OXA3, σελ. 39 και 40 - OXA4, σελ. 150).

Στα πλαίσια της Ορθοδοξίας γίνονται αποδεκτές οι ιδιαιτερότητες των πιστών, που εκφράζονται και μέσα από τα τοπικά ήθη, έθιμα, συνήθειες, αντιλήψεις και κοινωνικές εκδηλώσεις. Όλα αυτά συνθέτουν τον ιδιαίτερο τρόπο της θρησκευτικής τους έκφρασης, ο οποίος και αντικατοπτρίζει τη διαφορετικότητα της ιδιοσυγκρασίας τους:

«Τα παιδιά στην Κύπρο, όταν μπει κάτι στο ματάκι τους, φωνάζουν τον Άι-Γιώργη να τους το βγάλει (sc. ακολουθεί το ξόρκι)» (OXA3, σελ. 165).

«Την ημέρα της γιορτής του (sc. του Αγίου Τρύφωνα) κάνουν αγιασμό και ραντίζουν με αυτόν χωράφια και αμπέλια. Αλλού φτιάχνουν κόλλυβα και ζωγραφίζουν απάνω τον άγιο μ' ένα σταφύλι. Αλλού σφάζουν ένα βόδι και το μοιράζουν στον κόσμο. Στην Ήπειρο, τέλος, φτιάχνουν κουλούρες και τις κυλούν στ' αμπέλια και τα χωράφια τραγουδώντας» (OXA4, σελ. 176).

Στο Γράφημα 7 γίνεται η κατανομή των περιπτώσεων της κατηγορίας «4. Εκκλησιαστική προοπτική της οικουμενικότητας» στο περιεχόμενο των εγχειριδίων της OXA. Από την ανάλυση των δεδομένων του Γραφήματος αυτού προκύπτουν τα εξής: α) Τα εγχειρίδια της OXA διαφέρουν σε βαθμό στατιστικά σημαντικό όσον αφορά το συνολικό αριθμό συχνοτήτων της συγκεκριμένης κατηγορίας στις σελίδες τους ($\chi^2=8,45$, $df=3$, $p=0,038$). Μάλιστα, η κατηγορία αυτή προβάλλεται περισσότερο στα OXA4 και OXA6 εγχειρίδια, ενώ στο OXA3 εμφανίζεται με μικρό αριθμό συχνοτήτων. Και β) τα

εξεταζόμενα εγχειρίδια διαφέρουν σε βαθμό στατιστικά σημαντικό και όσον αφορά την ανάπτυξη των περιπτώσεων της κατηγορίας «4.» στις σελίδες τους ($\chi^2=19,09$, $df=6$, $p=0,004$). Πιο συγκεκριμένα, στο περιεχόμενο των OXA3 και OXA5 παρουσιάζεται κυρίως η υποκατηγορία «4.α. κοινή αφετηριακή πορεία των ανθρώπων με εμπνευστή το Θεό». Στο OXA4 προωθούνται κυρίως οι περιπτώσεις των υποκατηγοριών «4.γ. διάδοση του ευαγγελίου και αποδοχή του χριστιανικού μηνύματος στους λαούς της γης» και 4.α. Και, τέλος, στο OXA6 αναπτύσσονται κυρίως οι περιπτώσεις «4.α» και «4.β. ενότητα των ανθρώπων στους κόλπους της Εκκλησίας».

Η ποιοτική ανάλυση των θεμάτων της κατηγορίας «4. Εκκλησιαστική προοπτική της οικουμενικότητας» έδωσε τα εξής ευρήματα:

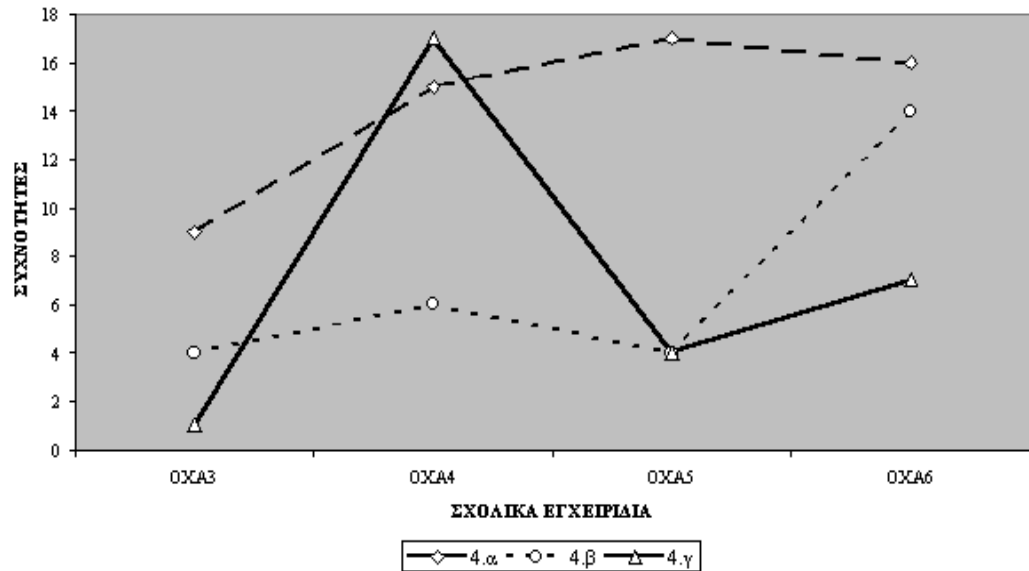
Κοινή αφετηριακή πορεία των ανθρώπων με εμπνευστή το Θεό:

Ο Θεός εμφανίζεται ως ο κοινός Πατέρας όλων των ανθρώπων, εκφράζοντας έμπρακτα την αγάπη του προς αυτούς μέσα από το έργο της ενανθρώπισης του ίδιου του Υιού Του, που έχει ως στόχο να τους οδηγήσει κοντά του:

«Τον έστειλε ο πατέρας του (sc. τον Χριστό) στη γη κι έγινε άνθρωπος, για να οδηγήσει τους ανθρώπους στο δρόμο του Θεού» (OXA4, σελ. 38)

Ο Θεός αξιολογεί τις πράξεις των ανθρώπων αποδεχόμενος αυτούς που μετανοούν για τις αστοχίες τους, συγχωρούν τους συνανθρώπους τους και δεν προβαίνουν σε πράξεις αντεκδίκησης (OXA4, σελ. 57-58 - OXA5, σελ. 92).

Ο Χριστός εμφανίζεται ως το φως του κόσμου και ως ο οδηγός των ανθρώπων προκειμένου να βαδίσουν ορθά στη ζωή τους (OXA3, σελ. 80 - OXA4, σελ. 38 – OXA6, σελ. 100). Επίσης, εμφανίζεται στον κόσμο στο πρόσωπο όλων εκείνων των ανθρώπων που έχουν ανάγκη βοήθειας και συμπαράστασης (OXA4, σελ. 52-54). Κι αυτό, διότι με τη ζωή του και τη σταυρική του θυσία έδειξε το δρόμο της αγάπης, της κατανόησης και της συμπαράστασης στον «πλησίον», που αντιπροσωπεύεται από τον κάθε άνθρωπο, που έχει ανάγκη (OXA5, σελ. 16-17). Συνεπώς, ο Χριστός αποτελεί παράγοντα ειρήνης και ομόνοιας μεταξύ των ανθρώπων, διότι τους συνδέει φιλικά και φροντίζει για τη σωτηρία τους (OXA4, σελ. 126 – OXA6, σελ. 28). Ο ορθόδοξος χριστιανικός λαός εμφανίζεται να είναι στενά συνδεδεμένος και με τη Θεοτόκο, που θεωρείται ως η προστάτιδα όλων όσων περνούν δυσκολίες. Γι' αυτό και οι Χριστιανοί στις συγκεκριμένες στιγμές της ζωής τους καταφεύγουν στην Παναγία προκειμένου να ζητήσουν βοήθεια και ν' αντλήσουν δύναμη (OXA3, σελ. 64 – OXA6, σελ. 221).

Γράφημα 7: Η κατηγορία «4. Εκκλησιαστική προοπτική της οικουμενικότητας» στο περιεχόμενο των εγχειριδίων της ΟΧΑ.

Ενότητα των ανθρώπων στους κόλπους της Εκκλησίας:

Η Εκκλησία εμφανίζεται ως το απάνεμο λιμάνι στο οποίο μπορούν να καταφύγουν οι άνθρωποι προκειμένου ν' αντλήσουν δύναμη και να βρουν προστασία. Γι' αυτό και η Εκκλησία παρομοιάζεται με πηγή αναψυχής:

«Η αγία μας Εκκλησία είναι μια πηγή, όπου ποτίζει όλους τους διψασμένους» (ΟΧΑ6, σελ. 142).

Η Εκκλησία προβάλλεται και ως ένας σημαντικός παράγοντας επικοινωνίας και αδελφοποίησης μεταξύ των ανθρώπων, καθώς προωθεί σ' αυτούς την αίσθηση της σιγουριάς. Και τούτο διότι αποτελεί έναν ζωντανό οργανισμό, που προσδίδει ενωτική διάσταση σε όλους όσους συμμετέχουν ενεργά στους κόλπους του (ΟΧΑ3, σελ. 45 - ΟΧΑ4, σελ. 98). Ακόμη, υποστηρίζεται ότι η Εκκλησία συμβάλλει στη μεταμόρφωση και τον αγιασμό των πιστών, διότι με τη συμμετοχή τους στα μυστήριά της και ιδιαίτερα στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας μεταβάλλονται σε φίλους και αδέρφια του Χριστού (ΟΧΑ3, σελ. 103 - ΟΧΑ4, σελ. 106 - ΟΧΑ5, σελ. 104). Μάλιστα, η χριστιανική Εκκλησία διακρίνεται για το οικουμενικό της πρόσωπο, τον οικουμενικό της χαρακτήρα και την οικουμενική της δράση:

«Κι αν οι διεθνείς οργανώσεις και η τεχνολογία μπορούν να φέρουν τους ανθρώπους σε επικοινωνία και συνεννόηση, η Εκκλησία μπορεί να κάνει πολύ περισσότερα. Ο αγώνας των χριστιανών σήμερα ξεπερνά τα στενά όρια μιας περιοχής και απλώνεται σε όλον τον κόσμο» (ΟΧΑ5, σελ. 175).

Στο κοινωνικό μικροεπίπεδο αναδύεται η ενορία και ο ναός της, που ενώνει τους κατοίκους ενός συγκεκριμένου πολεοδομικού συγκροτήματος ή μιας μικρής γεωγραφικής περιοχής. Γι' αυτό και οι κτύποι της καμπάνας αποτελούν προσκλητήριο προς τους πιστούς ώστε να μετάσχουν στις επιτελούμενες κάθε φορά θρησκευτικές – λατρευτικές εκδηλώσεις (ΟΧΑ3,

σελ. 99 – OXA6, σελ. 178).

Διάδοση του ευαγγελίου στους λαούς της γης:

Το οικουμενικό έργο της Ορθοδόξου Εκκλησίας αγγίζει όλους τους λαούς, χωρίς εξαιρέσεις ή αποκλεισμούς (OXA5, σελ. 175). Στα σχολικά εγχειρίδια, που εξετάζουμε, παρουσιάζεται και περιγράφεται η εξάπλωση του Χριστιανισμού σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης υπερνικώντας τις δυσκολίες, που εμφανίζονται στην πορεία του. Γεγονός που συνεπάγεται και την αύξηση του αριθμού των ανά τον κόσμο Χριστιανών Ορθοδόξων (OXA5, σελ. 14 – OXA6, σελ. 188). Πιο συγκεκριμένα, στην περιοχή της Ευρώπης αποκαλύπτεται η διάδοση της Ορθοδοξίας στη Ρωσία, τη Λαπωνία, τις χώρες της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης (OXA4, σελ. 141, 142, 144 – OXA6, σελ. 185). Στην Αφρική αναφέρονται οι χριστιανικές κοινότητες της Αιγύπτου, της Αιθιοπίας και του Καμερούν (OXA4, σελ. 139-140 και 152 – OXA6, σελ. 185). Στην Ασία φανερώνεται η διάδοση του χριστιανισμού στην Ιαπωνία και την Κορέα (OXA4, σελ. 145, 146). Τέλος, παρουσιάζεται η εξάπλωση της Ορθοδοξίας στην Αλάσκα και γενικότερα στην Αμερικανική ήπειρο (OXA4, σελ. 148, 150-151 – OXA6, σελ. 185).

Η κατανομή των συχνοτήτων της κατηγορίας «5. Ελληνισμός και Χριστιανισμός» στα εξεταζόμενα εγχειρίδια γίνεται, επίσης, στο Γράφημα 6. Από τη μελέτη των στοιχείων του Γραφήματος αυτού προκύπτει ότι η συγκεκριμένη κατηγορία εμφανίζεται με μικρό αριθμό συχνοτήτων και αναπτύσσεται κυρίως στο περιεχόμενο των OXA4 και OXA5 διδακτικών βιβλίων.

Η ποιοτική ανάλυση των ευρημάτων της εξεταζόμενης κατηγορίας έδειξε ότι ο Ελληνισμός παρουσιάζεται να διαθέτει ένα στοιχείο οικουμενικότητας, που διασπά τα στενά όρια ενός συγκεκριμένου έθνους και για το λόγο αυτό υπήρξε, ανά τους αιώνες, πρόσφορος στο Χριστιανισμό για τη διάδοση των μηνυμάτων του. Πιο συγκεκριμένα, η χρήση της ελληνικής γλώσσας εμφανίζεται ως καθοριστικής σημασίας για τη διάδοση της χριστιανικής θρησκείας. Κι αυτό, διότι η ελληνική γλώσσα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους ήταν καθολικής αποδοχής. Έτσι, τα Ευαγγέλια και οι επιστολές των αποστόλων γράφτηκαν με τη χρήση της ελληνικής, ενώ και η χριστιανική διδασκαλία γινόταν στα ελληνικά:

«Τα Ευαγγέλια γράφτηκαν στην ελληνική γλώσσα, όπως τη μιλούσαν εκείνη την εποχή» (OXA4, σελ. 55).

«Το πρώτο κήρυγμα για το Χριστό στην Ευρώπη έγινε στα ελληνικά» (OXA4, σελ. 81).

Ο Ελληνισμός φαίνεται να είναι στενά συνδεδεμένος με το Χριστιανισμό. Και οι Έλληνες προβάλλονται ως οι πρώτοι Χριστιανοί της Ευρώπης (OXA4, σελ. 81). Η σύνδεση του Ελληνισμού και του Χριστιανισμού φανερώνεται κι από πολλά αρχαιολογικά ευρήματα, που υπάρχουν στα πλαίσια του ελλαδικού ιστορικού – γεωγραφικού χώρου, στα οποία επισημαίνεται ο συνδυασμός στοιχείων της αρχαίας ελληνικής και της βυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς (OXA4, σελ. 112 – OXA5, σελ. 152). Επιπλέον, ο Βυζαντινός Ελληνισμός θεωρείται ότι ξεχωρίζει και για την ανά τους αιώνες σημαντική εκπολιτιστική του δράση, καθώς λειτούργησε ως ο φωτοδότης του Χριστιανισμού στους σλαβικούς λαούς και τη Ρωσία. Και τούτο μέσα από την αποδοχή της ιδιαιτερότητάς τους, γεγονός που αναγνωρίστηκε και από τους συγκεκριμένους λαούς, που αγιοποίησαν τους Έλληνες

ιεραποστόλους που τους εκχριστιάνισαν (ΟΧΑ4, σελ. 141-142 – ΟΧΑ6, σελ. 190-192).

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα με τα όσα εξετάσαμε παραπάνω καταλήγουμε στις ακόλουθες συμπερασματικές διατυπώσεις:

- Η οικουμενικότητα αποτελεί σημαντικό παράγοντα στο περιεχόμενο των εξεταζόμενων εγχειριδίων.
- Μέσα από αυτήν επιχειρείται να δοθεί μια ρεαλιστική και χωρίς ωραιοποιήσεις εικόνα της σημερινής πραγματικότητας, καθώς θίγονται σοβαρά, επίκαιρα και παγκόσμιας εμβέλειας κοινωνικά προβλήματα για τα οποία αναζητούνται διέξοδοι και λύσεις (λ.χ. φτώχεια, κοινωνική ανισότητα, ναρκωτικά, φυσικό περιβάλλον).
- Η παρουσίαση των διαφόρων πτυχών της οικουμενικότητας είναι σύμφωνη με τις αρχές και τις θέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας.
- Η οικουμενικότητα εμφανίζει έναν υπερτοπικό χαρακτήρα και υπερβαίνει τα στενά «εθνικά όρια» χωρίς όμως και να τα καταργεί.
- Τα εγχειρίδια, τέλος, είναι απαλλαγμένα από στενές εθνικιστικού τύπου αξιολογήσεις και σημασιολογήσεις, ενώ διακρίνονται κι από την προσπάθεια προώθησης ειρηνιστικών και ανθρωπιστικών λύσεων στα υφιστάμενα προβλήματα. Ωστόσο, αξίζει να σημειώσουμε ότι όσον αφορά τον Ελληνισμό παρουσιάζεται ο στενός δεσμός του με το Χριστιανισμό, όπως και η υποβοήθηση του δεύτερου στην προσπάθεια διάδοσής του στους άλλους λαούς.
- Οι μαθητές βοηθούνται στο ν' αποκτήσουν μια κοσμοπολίτικη συνείδηση καθώς καλλιεργείται σε αυτούς η αποδοχή του «άλλου» ανεξάρτητα από τα εθνικά ή τα φυλετικά του χαρακτηριστικά. Το γεγονός αυτό αναμένεται ότι θα συμβάλλει θετικά στην προώθηση της χωρίς προκαταλήψεις επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Συνεπώς, το περιεχόμενο των εγχειριδίων της ΟΧΑ φαίνεται ότι είναι προσαρμοσμένο στα δεδομένα της σύγχρονης πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αγουρίδης, Σ. (1992) Οικολογία και Θεολογία. Σκέψεις για κάτι καινούργιο στη Θεολογία μας, Καθ' Οδόν, 1, 37-46.

Βάμβουκας, Μ.Ι. (1988) Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία (Αθήνα, Γρηγόρης).

Βαρναλίδης, Σ.Α. (1992) Κοσμοϊστορικό γεγονός της Παγκόσμιας Ορθοδοξίας: Η Σύναξη των Προκαθημένων των Ορθόδοξων Αυτοκεφάλων Εκκλησιών στην Κωνσταντινούπολη (Φανάριον 13-15 Μαρτίου 1992), Καθ' Οδόν, 2, 97-106.

Βασιλειάδης, Π. (1992) Ενότητα - οικουμενικότητα κοσμική και κοινωνική διάσταση της Ορθοδοξίας. (Απόπειρα εμβάθυνσης στο μήνυμα των προκαθημένων της

Ορθοδοξίας), Καθ' Οδόν, 2, 119-125.

Βουλγαράκης, Η. (1989) Ιεραποστολή. Δρόμοι και Δομές (Αθήνα, εκδ. Αρμός).

Γιανναράς, Χ. (19893) Η Ελευθερία του ήθους (Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη).

Γιανναράς, Χ. (19917) Αλφαβητάρι της πίστης (Αθήνα, εκδ. Δόμος).

Καρμίρης, Ι.Ν. (1957) Σύνοψις της Δογματικής Διδασκαλίας της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας (Εν Αθήναις).

Μαντζαρίδης, Γ.Ι. (19853) Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού (Θεσσαλονίκη, Εκδ. Π. Πουρναρά).

Μήνυμα των Προκαθημένων των Αγιοτάτων Ορθοδόξων Εκκλησιών (1992), Καθ' Οδόν, 2, 89-93.

Μπέγζος, Μ.Π. (1989) Η μεταφυσική της ουσιοκρατίας στο Μεσαίωνα και η εκκοσμίκευση (Αθήνα).

Μπέγζος, Μ.Π. (1991) Ελευθερία ή Θρησκεία; Οι απαρχές της εκκοσμίκευσης στη φιλοσοφία του Δυτικού Μεσαίωνα (Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη).

Οικονόμου, Η. (1989) Ορθοδοξία και Οικολογία, Εκκλησία, 1, 188-192.

Παρασκευόπουλος, Ν.Ι. (1984) Στοιχεία περιγραφικής και επαγωγικής στατιστικής (Αθήνα).

Πέτρου, Ι.Σ. (1992) Από την εσωστρέφεια στην κοινή μαρτυρία. Σχόλια στο μήνυμα των Ορθοδόξων Προκαθημένων, Καθ' Οδόν, 2, 112-118.

Σακαλάκη, Μ. (1984) Κοινωνικές Ιεραρχίες και σύστημα αξιών (Αθήνα, Κέδρος).

Τσανανάς, Γ.Α (1992) Ποια Ορθοδοξία; Κριτική προσέγγιση εκ των ένδον, Καθ' Οδόν, 1, 69-74.

Berelson, B. (1952) Content Analysis in Communication Research (N.Y., Hafner Press).

Ενδοκίμων, Ρ. (1972) Η Ορθοδοξία / Μτφρ. Αγ. Μουρτζόπουλου (Θεσσαλονίκη, εκδ. Β. Ρηγόπουλου).

Florovsky, G. (1973α) Sobotnost: Η καθολικότητα της Εκκλησίας / Μτφρ. Στ. Παπαλεξανδρόπουλος. Στο Θέματα Ορθοδόξου Θεολογίας, 191-210 (Αθήνα, εκδ. Άρτος Ζωής).

Florovsky, G. (1973β) Θέματα Ορθοδόξου Θεολογίας (Αθήνα, εκδ. Άρτος Ζωής).

Florovsky, G. (1981) Το σώμα του ζώντος Χριστού / Μτφρ. Ι.Κ. Παπαδόπουλου (Θεσσαλονίκη, εκδ. Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών).

- Gerle, E. (2000) Contemporary Globalization and its Ethical Challenges, The Ecumenical Review, 52, 2, 158-166.**
- Holsti, O. (1972) Content Analysis. Στο G. Lindzey & E. Aronson (Eds) The Handbook of Social Psychology, v. 2 (Reading Massachusetts, Addison-Wesley Publ. Co).**
- Meyendorff, J. (1992) Ο εθνικισμός ως δύναμη διαιρετική της Ορθοδοξίας, Καθ' Οδόν, 2, 45-48.**
- Poewe, K. (Ed.) (1994) Charismatic Christianity as a global culture (Columbia, Univ. of South Carolina Press).**
- Remond, R. (1999) Religion and Society in Modern Europe (Oxford, Blackwell).**
- Rudolph, S.H. & Piscatori, J. (Eds) (1997) Transnational religion and fading states (Boulder, CO, Westview).**
- Schmemmann, A. (1970) Για να ζήσει ο κόσμος / Μτφρ. Ζ. Λορεντζάτου (Αθήνα, εκδ. Αθηνά).**
- Schmemmann, A. (1983) Η Αποστολή της Εκκλησίας στο Σύγχρονο Κόσμο / Μτφρ. Ι. Ροηλίδης (Αθήνα, εκδ. Ακρίτας).**
- Schreiter, R. (1997) The New Catholicity: Theology between the Global and the Local (Maryknoll N.Y., Orbis).**
- Stackhouse, M. L. (1994) The global future and the future of globalization, The Christian Century, 111, 4, 109-112.**
- Witte, J. & van der Vyver, J. (Eds) (1996) Religions, Human Rights and Global Perspectives (Hague, Martin Nijhoff).**